

Stiks na podeželju: grobišče pri Podlipoglavu blizu Ljubljane

Irena Sivec in Bernarda Županek

Izvleček

V prispevku predstavljamo leta 1997 raziskano in v naslednjih letih obdelano rimskodobno grobišče pri vasi Podlipoglav severovzhodno od Ljubljane.

Zanima nas struktura pokopov in pridatkov, ki jo lahko najbolje opišemo kot eklektično zmes različnih tradicij, ter lokacija grobišča znotraj v prazgodovini intenzivno poseljene regije, ki v rimskem času ponovno uporablja v železni dobi vzpostavljene grobišča. Ali sta, in na kakšen način sta ta dva pojava povezana z vzpostavitvijo nove kulturne identitete tukaj živečega prebivalstva v stoletjih po vključitvi v rimski imperij?

Abstract

In the paper we discuss a small Roman provincial cemetery, excavated in 1997 near the modern village Podlipoglav east of Ljubljana, Slovenia. This cemetery of a small hamlet in the backdrop of colony Emona came into use about a generation after the Roman conquest.

We focus on understanding Podlipoglav in the context of settlement pattern of Emona's ager. Besides, we raise some questions about certain indigenous traditions in this part of Posavsko hribovje. Grave architecture and grave goods structure are a collage of different traditions, including Roman. The Podlipoglav cemetery and the sites in the wider area are strongly linked to a local prehistoric tradition, also through reuse of pre-Roman burial traditions and places in the Roman era.

Najdišče v prostoru: iskanje povezav

Podlipoglav spada v naravnogeografsko regijo Posavsko hribovje, na eni strani ostro zamejeno z Ljubljanskim barjem in naprej z Dolenjskim podoljem – nekdanja glavna povezava med Vzhodnimi Alpami in Balkanom –, na drugi strani je ločnica reka Sava, proti Ljubljani je jasna meja Savska ravan. Hribovje je prepleteno s cestami in potmi, ki povezujejo Ljubljan-

sko kotlino z Zasavjem in Dolenjsko. Pri Podlipoglavu se cepijo poti, na eno stran proti litijskim hribom mimo Javorja proti Besnici, Savi in naprej Litiji, na drugi proti Magdalenski gori in Grosuplju. Grobišče pri Podlipoglavu leži tik nad poplavno ravnico, za katero glede na topografijo in jožefinski vojaški zemljevid (Rajšp, 1997) domnevamo, da je bila nekdam zamočvirjeno dno doline. Danes nekaj metrov pod grobiščem poteka cesta.

Iz tako omejenega območja Podlipoglava poznamo gosto mrežo prazgodovinskih najdišč. Po starih podatkih je v bližnji vasi Pance gradišče in halštatsko grobišče, ki ga je raziskoval Pečnik (Gabrovec, 1975, 2015; Dular, 2003, 154). Prav tako se kot arheološki najdišči omenjata Mali in Veliki Lipoglav, in sicer prvi kot lokacija nasipa (Gabrovec, 2001), drugi kot najdišče žlindre in gomil (Gabrovec, 2002). Poleg Molnika (Puš, 1991) Ivan Puš kot gradišči navaja še Marenček pri Podmolniku in gradišče nad vasjo Češnjica pri Sostrem (Puš, 1991, 52). Slednje in gradišče Gradišče pri Zagradišču sta z grobiščem pri Podlipoglavu povezani s staro potjo (slika 7).

V latenskem času imamo na Magdalenski gori dokumentirane grobove, vkopane na robove halštatskih gomil (Gabrovec, 1975, 201) ter grob na Molniku (Puš, 1991, 47).

Širše področje je znano po ležiščih železa, svinca in cinka (Drovenik, Pleničar, Drovenik, 1980, 20), izkoriščanih v prazgodovini (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan, 2004, 1095). Tudi za ta prostor veljajo ugotovitve Petra Petruja da »že zgodaj – verjetno v republikanski dobi – prevzamejo prekupčevanje finalnih izdelkov akvilejski libertini in razvejani familiji Caesernii in Barbii« (Petru, 1964–65, 78; prim. Šašel, 1992).

V rimskem času je grobišče stalo na mestnem ozemlju Emone, na razdalji okoli 10 km do mesta. Takrat je to prostor izven velikih cest, vendar prepreden s številnimi potmi. V arheološkem zapisu prevladujejo grobišča. Poleg grobišča v Podlipoglavu imamo v bližini rimske grobove v Javorju, vkopane v halštatsko grobišče. Rimskodobne najdbe iz Javora so grobni dodatki iz časa od druge polovice 2. do druge polovice 4. stoletja (Guštin, Knific, 1973, 840). Popisanju avtorjev so nekateri domnevno iz žganih grobov, medtem ko je bil raziskani grob 12, ki ga Guštin in Knific (1973, 841) postavljata v drugo polovico 4. stoletja, skeleten. Opisano in objavljeno gradivo (je sorodno tistemu iz grobišča v Podlipoglavu. Poznorimskemu gradivu iz Podlipoglava je sorodno tudi gradivo iz poznorimskega grobišča Ravno brdo (Stare, 1952). Prav tako se omenjajo rimski grobovi, vkopani v gomilno grobišče na Magdalenski gori (Vuga, 1988, 13). V starejši literaturi se kot najdišče rimskih zidov in grobov omenja Malo Trebeljevo (Pečnik, 1904, 130).

V predelu, ki gravitira v Ljubljansko polje, poznamo iz tega časa rimsko žgano grobišče v Sostrem (Šašel, 1975, 195) in ostanke rimskega grobišča v Zavogljah (vzidani nagrobnik CIL III 3859 in reliefna plošča, Šašel, 1975, 196).

Vendar je ta del že vezan na drugačno pokrajino: na odprto nižino ob Ljubljani in Savi, Ljubljansko polje, ki se nadaljuje naprej proti Emoni. Čeprav je ta kot Ljubljanskega polja arheološko slabo poznan, lahko glede na dosedanje najdbe – na primer kastel pri Zalogu (Mikl-Curk, 1986) –, pričakujemo drugačno poselitev. Povsem druga pokrajina je tudi onkraj gričevja v grosupeljski dolini, po kateri je tekla glavna rimska cesta iz Italije v Siscijo oziroma na Balkan. V ravnini ob cesti so se vrstila posamezna rimska naselja (Paradišče, Velika Stara vas itd.)

Skratka, grobišče pri Podlipoglavu leži v posebni pokrajini, ki se nadaljuje onkraj Save in proti Litiji, v hribovju, prepređenem s potmi, s številnimi prazgodovinskimi najdišči.

Grobišče: datacija in struktura

Arheološko izkopavanje na parc. št. 1252/3 k. o. Sostro je teklo med 7. in 19. aprilom 1997 pod vodstvom mag. Irene Sivec, na izkopnem polju v velikosti 21 x 11 m. V preteklosti so tu že večkrat naleteli na odlomke predmetov iz rimskega časa; nekatere teh so bili izročeni muzeju v hrambo.

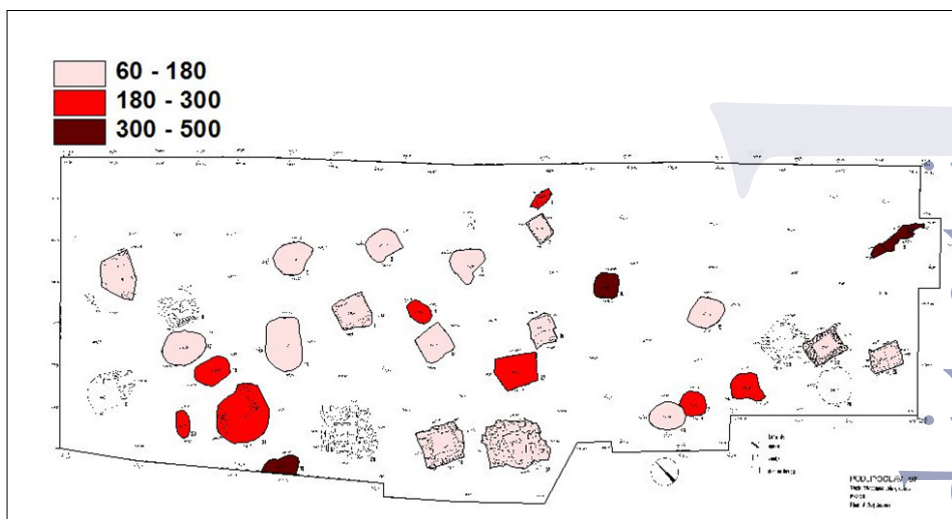

Slika 1: Pogled na izkopno polje med raziskavami. Foto Jurka Juntesa, arhiv MGML.

Najdišče leži na pobočju hriba, ki se položno dviga tik nad cesto Sadinja vas – Podlipoglav. Pobočje je danes preoblikovano v njivske terase. Lokacija najdišča je bila dolgo – sodeč po franciscejskem katastru vsaj 200 let – upora-

bljano kot njiva. Pri arheoloških izkopavanjih so bili grobovi odkriti zelo plitvo, 10-20 cm pod ornico; verjetno je bilo nekaj grobov zaradi oranja uničenih.

Izkopanih je bilo 33 grobov. Glede na grobove prav ob robu izkopnega polja menimo (grob 33, grob 8; slika 2), da je celotno grobišče večje. Grobovi so bili praviloma vkopani narazen in se niso sekali; menimo, da so bili na površini vidni in/ali označeni. Morda lahko govorimo o dveh vrstah starejših grobov, kjer mlajši kasneje zapolnijo vrzel med njima (slika 2).

Slika 2: Karta izkopanih grobov s časovno opredelitvijo.

V uporabi so bili trije načine pokopa: 1. preprosta grobna jama (v enem primeru pokrita s kamnito ploščo); potem 2. pokop v zaboji – kamnitem (grob 25), tegulnem (grob 2), domnevno tudi lesenem - in 3. pokop v zidani grobnici (grob 19, grob 32; prim. sliko 3). Slednje so do okoli 1m globoke (grob 19), ostanki in pridatki so čisto pri dnu. Glede na to in na dejstvo, da je vrsta kamnitih grobnic nanizana od rob terase in je bila dobro vidna s cesta, menimo, da je bil del kamnite konstrukcije grobnice nad površino in dobro viden. Iz kamna grajene grobnice izstopajo tudi ker pomenijo pomemben vložek dela oziroma sredstev.

Vsi pokopi v grobišču do žgani. Grobov brez pridatkov ni bilo; številni pa so kazali znake predhodnega odprtja in praznjenja. Po mnenju izkopavalke so bili izropani že v antiki; vzporednice za take prakse najdemo v grobišču Novo mesto-Beletov vrt (Knez, 1992, 84).

Na podlagi značilne materialne kulture lahko začetke pokopavanja v to grobišče postavimo v 1. stoletje, vendar najverjetneje šele v njegovo drugo polovico, saj nobenega groba ne moremo zanesljivo postaviti v prvo polovico 1. sto-

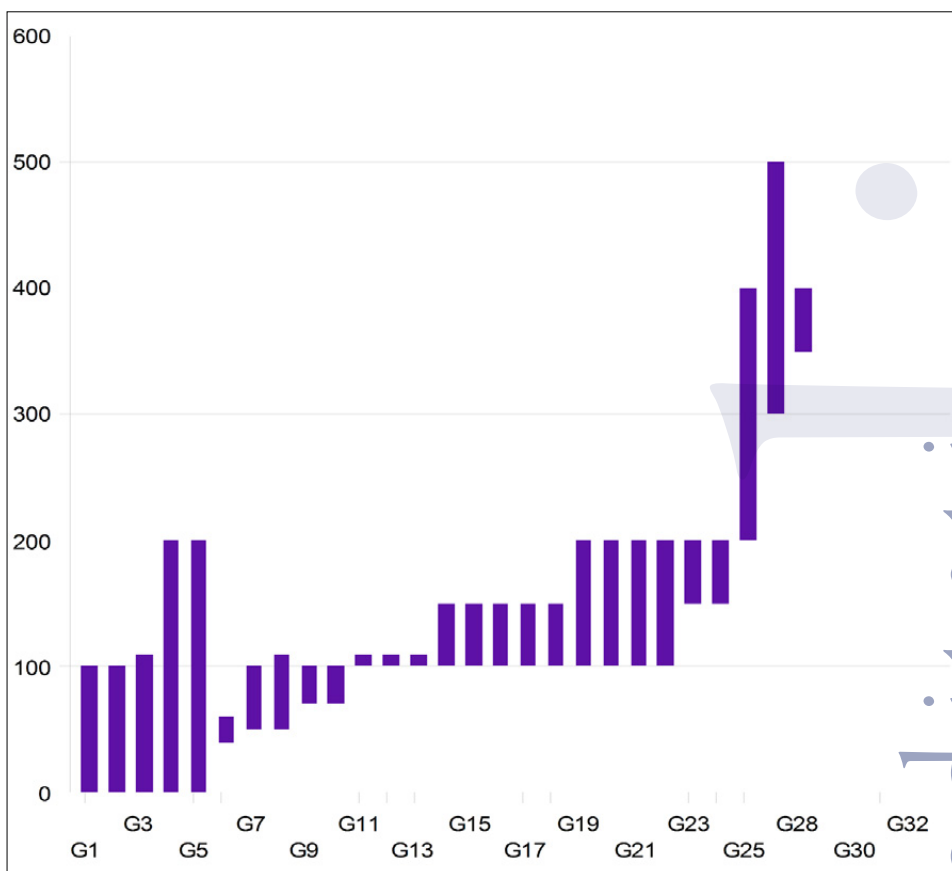

Slika 3: Pokop v zidani grobnici: grob 32 med izkopavanjem. Foto Andrej Gaspari, arhiv MGML.

letja. Ta prav faza oblikovanja grobišča (slika 2) traja od nekako sredine 1. do začetka 2. stoletja: v ta čas lahko postavimo vse pokope v kamnite grobnice, ki jih je moč datirati. Ti se grobovi praviloma pojavljajo v skupinah, v vrsti drug zraven drugega. V drugi fazi, od srede 2. do konca 3. stoletja se zapolnijo prazni prostori med grobovi iz prejšnje faze. Večina grobov sodi v 2. stoletje. V zadnji fazi, v 4. in 5. stol. se pokopavanje v to grobišče opušča: v to fazo postavljamo le tri grobove.

Dataciji grobišča v čas od nekako druge polovice 1. do okvirno 5. stoletja potrjujejo posamezne najdbe z iste lokacije, ki jih je na lokaciji pobral in muzeju predal lastnik parcele in so po našem mnenju iz odoranih grobov istega grobišča.

Struktura gradiva v grobovih je naslednja: prevladujejo posode za hrano in pijačo, predvsem vrči, vaze, veliki krožniki, skodelice, oljenka (praviloma malo rabljena), sporadično novc, kovinski in stekleni predmeti so redki. Lonci in sklede oblikovani in izdelani v prazgodovinski tradiciji, žgani v kopu (grob 18, inv. št. 510:LJU;0004334; grob 32, akc. št. A368.V00029), potem lončki in lonci, oblikovani in izdelani v tradiciji, značilni za pridatke iz keltskih grobov na Dolenjskem, žgani v značilni temnosivi barvi (na primer grob 2, inv. št. 510:LJU;0004288; grob 29, inv. št. 510:LJU;0004804), izdelki ki jih dr. Verena Perko identificira kot emonsko produkcijo (vrči, sklede, imitacije t.

Slika 4: Diagram časovne opredelitev grobov.

i. egejskih lončkov in skodelic tankih sten) in uvoženi izdelki (oljenke iz Akvileje in Modene). Poleg tega omenimo železen nož (grob 22) kot pogost pridaitek v prazgodovini pa tudi v antiki na podeželskih grobiščih, ter kombinacijo sileksa in železnega kresila (grob 31).

Posebej je treba omeniti posamezne odlomke različnih posod, odkrite nad, ob ali v zasutju groba. Glede na analogije jih interpretiramo kot ostanke pogrebnega obreda, in v nekaterih primerih, glede na veliko število posod ponavljajočih se popogrebnih ritusov na grobu. Tovrstne ponavljajoče se pojedinice so bile eden od načinov spominjanja, vzdrževanja povezav s predniki, ki označujejo širši podlipoglavški prostor.

Od dokaj enotne podobe strukture pokopov nekoliko izstopa grob 31. Poleg sponke je bila v grobu še ovalna železna spona, ostanke železnega kresila in sileks, bronast obroč neugotovljive uporabe in bronast kolut, ki je služil kot nakovalce (Homo faber, 191, kat. št. 238–239). Gre za pokop moškega, ki je bil za

Slika 5: Gradivo iz groba 2: lonec iz temno sivo žgane gline s pripadajočo čašo, uvožena pečatna oljenka, krožnik z rdečim premazom (posnetek sigilate), dva odlomka posode. Foto Matevž Paternoster, arhiv MGML.

življenja povezan z metalurško dejavnostjo, posredno z izkoriščanjem rudnih ležišč v tem prostoru. Ta majhen, a izpoveden predmet povezujemo z najdbo velikega nakovala na Orlah (Stare, 1965, 182) in z rudnimi ležišči na širšem območju Podlipoglava. Glede na te pridatke domnevamo, da je imel mož, pokopan v tem grobu neko posebno vlogo, nek specifičen položaj v svoji skupnosti (prim. grob z Dolenjske ceste, Božič, 2002). Obdelovanje kovine je morda zadržalo svoje prazgodovinske konotacije specializirane aktivnosti, povezane z določenimi rituali.

Struktura pridatkov se skozi čas ni bistveno spreminjala. Tudi primerjava načina pokopa in strukture pridatkov kaže na sočasno uporabo različnih tradicij; na primer, pokop v različnih zabojih – tegulnih, kamnitih ali kombini-

Slika 6a in 6b: Gradivo iz groba 31 ter povečava nakovalca iz istega groba. Foto Matevž Paternoster, arhiv MGML.

ranih –, je očitno uporabljan hkrati (med grobom 2 in 25 ni razlike v dataciji). Odlomki posod, odkriti na in ob grobovih, ki jih pripisujemo popogrebni rituumom, se pojavljajo tako pri zgodnje- kot pri poznorimskih grobovih.

Interpretacija: kako? zakaj?

Raziskano grobišče kaže – tako v načinu pokopa kot v strukturi podatkov eklektično zvezo različnih tradicij. Le-te danes razlagamo kot staroselske (žgan pokop; žgani grobovi pokriti s kamnito ploščo so na območju bližnjega Molnika znani že iz starejše železne dobe, Puš, 1990, 370; Puš, 1984, 138), keltške oz. latobiške (pokop v kamnitih zabojih oz. skrinjah Knez imenuje latobiški grob (Knez, 1992, 85); potem kombinacija lonca z narebrenim vratom in čaše iz groba 2, t. i. pivski servis, ki je bil priljubljen pri Latobikih (Knez, 1992, 88)), lokalne (vrsta posod oblikovanih v skladu z lokalno tradicijo in po mnenju dr. Perko žgano v zaselku, ki mu je grobišče pripadalo), izdelane v Emoni, uvožene, tuje, rimske (uporaba tegul za grobno konstrukcijo, uvožena keramika, predvsem številne oljenke).

Skratka, tako načini pokopa kot grobni pridatki so strukturirani kot *bricolage*, če si izposodimo koncept Nicole Terrenata (1998). Gre za koncept, ki opisuje proces, v katerem se obstoječim kulturnim postavkam v novem kontekstu, konkretno pod rimsko oblastjo, pripisujejo novi pomeni. Tako nastajajo nove kulturne postavke, novi kulturni nizi – v novem kontekstu elementi dobivajo nove funkcije in pomene; Terrenato (1998) pravi, da so lahko tisto, kar imenuje »kulturni nizi«, sestavljeni iz različnih členov: starih, novih, lokalnih, uvoženih; vsaka skupnost se odziva drugače in ustvarja drugačen *bricolage*, uporablja različne dele in jih vključuje v drugačno pripoved (Terrenato, 1998). Pod rimsko oblastjo nastajajoče kulturne nize raziskovalci tradicionalno imenujemo s skupnim izrazom »provincialno rimska kultura«: termin je nekakšna velika skupna vreča za veliko zelo različnih oblik, zelo različnih odgovorov na impulze zvezane z rimsko zasedbo. V primeru Podlipoglava nas zanima na to lokacijo vezan zbir kulturnih postavk, lokalni *bricolage* – kaj so hoteli prebivalci podlipoglavskega prostora povedati na ta način?

Bricolage, v osnovi Levi-Straussov (1962) koncept, je v antropologiji pogosto uporabljan za raziskovanje indigenih skupnosti v kolonialnih kontekstih. V teh kontekstih je uporabljan znotraj jasno začrtane dihotomije staroselci-prišleki, staro-novo, akulturacija-odpor in tako dalje. Znotraj tega okvirja je razumljen kot zelo uspešen način upora, saj lahko »*bricoleur* pobegne sistemu, ki mu je vsiljen, ne da bi ga zapustil« (Russel, 2004, 40). Nasprotno pa je v arheologiji ne samo težko odgovoriti na vprašanje, ali naj oblikovanje *bricolage* pripišemo adaptaciji ali odporu (Ibid., 41), pač tudi ni smiselno ustvarjati tovrstne opozicije: dosti bolj produktivno je videti *bricolage* kot proces oblikovanja nove kulture (Terrenato, 1998). Z uporabo koncepta *bricolage* lahko prese-

Slika 7: Lokacija grobišča pri Podlipoglavu, gradišče Gradišče in Češnjice ter prometnih povezav na jožefinskem vojaškem zemljevidu. Po Rajšp 1997.

žemo preproste dihotomije staroselci-prišleki, staro-novo, nerimsko-rimsko in pogledamo na kulturne in družbene spremembe v rimskem času onkraj interpretativnih paradigem kot so invazija in upor.¹

¹ Zelo podoben koncept, prav tako produktivno uporabljen v rimski arheologiji (prim. Webster, 2001), je kreolizacija: gre za ustvarjanje inovativnih in kreativnih kulturnih oblik, ki so posvojile marsikaj relevantnega in uporabnega od priselkov, ob-

Kaj torej pomenijo zbiri predmetov in praks, ki jih tradicionalno vidimo kot po izvoru različne, pripadajoče vsaj dveh kulturam, prazgodovinski in rimski, pa izbrani in postavljeni skupaj, s pokopom namenoma in tesno povezani skupaj? Ali je skupina, ki je pokopavala v Podlipoglavu morda uporabljala delčke, koščke preteklosti njihove skupnosti (tradicionalne oblike keramike, žgan pokop v jame in zidane konstrukcije, pomembne, v preteklosti uporabljane lokacije v pokrajini) kot navedke, kot citate o sebi, o svoji skupnosti? Preokupacijo s citiranjem preteklosti opažamo v vsem tem prostoru – najbolj jasno s pokopavanjem v stara pokopališča v Javorju in na Magdalenski gori. So se prebivalci tako sklicevali na trajanje svoje skupnosti in na prednike iz pradednine v prostoru, ki so ga generacijo nazaj zasedli Rimljani in temeljito redefinirali odnose moči? Ali so bili umrli videni kot deli kolektivnega oziroma predniškega telesa, in so navezave na prejšnje prakse tu zato, da se ta poveza-va ne prekine?

Kot zelo pomembno pri odgovorih na postavljena vprašanja vidimo izbiro lokacije za grobišče: na kašen način je bila ta pokrajina pomembna za ljudi ki so živeli v njej, kje so bili posebni prostori? Grobišče v Podlipoglavu postavljeno na dobro vidno mesto, na izpostavljeno teraso nad današnjo cesto, ki sodeč po jožefinskem vojaškem zemljevidu (Rajšp, 1997) ni trasa starejših povezav. Blizu grobišča je tekla pot na gradišči Zagradišče in Češnjice, kjer so morda še generacijo ali dve nazaj živeli predniki te skupnosti. Dolinska cesta je tekla na drugi strani doline, onkraj močvirne poplavne ravnice. Močvirje, liminalen prostor, izven vsakdanje uporabe, prostor posebnih praks in zgodb, je lahko tudi dejanska ali metaforična meja skupnosti.

Parcelo za to grobišče so verjetno izbrali tudi z željo po dobri vidnosti z dolinske ceste; očitno so bili vidni oziroma na površini nekako označeni tudi sami grobovi. Grobišče je stalo na dobri orni zemlji, kar je gotovo pomembno sporočilo v prostoru, ki ima tako veliko poplavnih ravnin in zamočvirjenih predelov ter malo dobre orne zemlje kot je okolica Podlipoglava. Ali je tukajšnja skupnosti želela poudariti obseg in pomembnost svojih pravic nad tem območjem, kot za nekatere primere z Dolenjske domneva Phil Mason (Mason, neobjavljeno)?

Summary

The presented paper establishes that the wider region of Podlipoglav represents a landscape which is, according to the settlement pattern, distinct from the adjacent regions both in the prehistoric and ancient period. We conclude that the burial grounds at Podlipoglav served as a cemetery for the population of a small village nearby. The first generation of its residents after the Roman occupation possibly lived and conducted their burials

držale mnogo elementov tradicionalnega in ustvarile nov močan spoj ali, kot nekateri pravijo, hibridno kulturo v govoru, tehnologiji, glasbi, umetnosti, religiji, obrti, institucijah.

elsewhere (perhaps in the hill fort “Gradišče” above Podlipoglav?). Afterwards they used this cemetery particularly intensely in the second half of the 1st century and the first half of the 2nd century. The decline in the number of graves as of the end of the 2nd century and only three burials during the 4th and 5th century can be interpreted as the abandonment of burial at this location. The reason for this is, as interpreted by Phil Mason in the case of some rural graves in the Dolenjsko region, the social change after the Caracalla edict that perturbed the local identity of such groups, since they were placed in a broader “Roman” framework (cf. Mason, unpublished).

The structure of the grave goods and the manner of burial is interpreted as *bricolage*, an eclectic combination of different traditions – old, new, local and imported, depending on the specific region in which we locate the cemetery, looking for an explanation for the creation of the local cultural identity expressed in a specific framework. The Posavje hills between Besnica, Magdalensberg and Sostra exhibit a dense prehistoric settlement, a step back from the intensive use in Roman times and the use of older Iron Age burial space in Roman times (Javor, Magdalenska gora).

The re-use of old burial places documented in the wider area of Podlipoglav shows the importance of ancestors for the identity of a community. Phil Mason (Mason, unpublished) believes that in the case of Mačkovec and Medvedjek cemeteries the communities that performed their burials there, wished to identify with – probably fictitious – ancestors from the late Iron Age. This explains the *bricolage* of Podlipoglav graves and the burial location: the community here was included in the Roman Empire through the formation of new local cultural identity, referring to the – real or fictional – ancestry and the continuous possession of the area.

Zahvala

Zahvaljujeva se dr. Vereni Vidrih Perko za strokovni pregled keramičnega gradiva.

Literatura

- Božič, D. (2002):* A Roman Grave with Writing Implements from Ljubljana (SI). *Instrumentum*, 16. Montagnac, 33–36.
- Drovenik, M., Pleničar, M., Drovenik, F. (1980):* Nastanek rudišče v SR Sloveniji. *Geologija*, 23/1. Ljubljana, 1–157.
- Dular, J. (2003):* Halštatske nekropole Dolenjske. Ljubljana, Založba ZRC.
- Gabrovec, S. (1975):* Magdalenska gora. V: Bolta, L.: *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 200–201.
- Gaspari, A. (1998):* Podlipoglav. *Varstvo spomenikov*, 38. Ljubljana, 87–88.
- Guštin, M., Knific, T. (1973):* Halštatske in antične najdbe iz Javora. *Arheološki vestnik*, 24. Ljubljana, 831–841.
- Ciarallo, A., De Carolis, E. (ur.) (1999):* Homo faber: natura, scienza e tecnica nell'antica Pompei. Napoli, Electa, 191, kat. št. 238–239.

- Knez, T. (1992):* Novo mesto II. Keltsko-rimsko grobišče Beletov vrt. *Carniola Archeologica*, 2. Novo mesto, Dolenjski muzej Novo mesto.
- Levi-Strauss, C. (1962):* *La pensée sauvage*. Paris, Plon.
- Mason, P., neobjavljeno:* Recycling the Ancestors: Roman Cemeteries and the Reuse of Prehistoric Mortuary Monuments in Central and South-East Slovenia. Predavanje na 14. letni konferenci European Association of Archaeologists, Malta, 19. 9. 2008.
- Mikl-Curk, I. (1986):* Rimski kastel v Zalogu pri Ljubljani. *Arheološki vestnik*, 37. Ljubljana, 227–236.
- Pečnik, J. (1904):* Prazgodovinska najdišča na Kranjskem. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 14. Ljubljana, 130.
- Petru, P. (1964–65):* Nekateri problemi provincialno rimske arheologije v Sloveniji. *Arheološki vestnik*, 15–16. Ljubljana, 65–97.
- Puš I. (1984):* Prazgodovinski Molnik. *Arheološki vestnik*, 35. Ljubljana, 134–162.
- Puš, I. (1990):* Mareček – Višinska postojanka in refugij. *Arheološki vestnik*, 41. Ljubljana, 365–374.
- Puš, I. (1991):* Molnik: sedež prazgodovinskih knezov. Ljubljana, Mestni muzej.
- Rajšp, V. (1997):* Slovenija na vojaškem *zemljevidu* (1763–1787 (1804), 2. zvezek, sekcija 190. Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije.
- Russel, L. (2004):* »Either, or, Neither Nor«. Resisting the Production of Gender, Race and class Dichotomies in the Pre-Colonial Period. V: E. Conlin Casella in C. Fowler (ur.): *The Archaeology of Plural and Changing identities. Beyond Identification*. New York, Springer, 33–51.
- Stare, V. (1952):* Ravno brdo. *Arheološki vestnik*, 3/1. Ljubljana, 137–144.
- Stare, V. (1965) [1962–64]:* Orle. *Varstvo spomenikov*, 9. Ljubljana, 182.
- Šašel, J. (1975):* Zavoglje. *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 196.
- Šašel, J. (1992):* Caesernii. V: Bratož, R., Šašel Kos, M. (ur.): *Opera selecta*. Situla, Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 54–74.
- Tecco Hvala, S., Dular, J., Kocuvan, E. (2004):* Železnodobne gomile na Magdalenski gori. *Katalogi in monografije*, 36. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije.
- Terrenato, N. (1998):* The Romanization of Italy: Global Acculturation of Cultural Bricolage? V: Forcey, C., Hawthorne, J., Witcher, R. (ur.): *TRAC 97, Proceedings on 7th Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*. Oxford, Oxbow books, 20–27.

Vuga, D. (1988): Magdalenska gora pri Šmarjem-Sapu v železni dobi. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 157. Ljubljana, Založba Obzorja.

Webster, J. (2001): Creolizing the Roman Provinces. *American Journal of Archaeology*, 105. New York, 209–225.

hereditati